

сільськогосподарського виробництва за рахунок зменшення транспортних витрат. Значно розширюється вибір видів діяльності населення, адже за умови розвитку сучасних транспортних засобів комунікацій значно збільшується радіус двохгодинної транспортної доступності меж поселення. Прискорюється процес подолання відокремленості сільських і міських поселень завдяки зростанню культурного, освітнього і кваліфікаційного рівня їх жителів, розширення спілкування, можливістю вибору різних форм праці, проведення відпочинку, доступу до інформації. Найважливішим наслідком формування регіональних систем інтегрованого розселення є соціальна інтеграція суспільства і подолання диспропорцій у рівнях розвитку поселень різних типів.

Література

1. Оніщук Г.І. *Проблеми розвитку міського комплексу України: теорія і практика* / За ред. С.І. Дорогунцова. – К.: Наук. світ, 2002. – 439 с.
2. Джаман В.О. *Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти*. – Чернівці: Рута, 2003. – 391 с.
3. Леонтьєва Г.Г. *Села Східного регіону України*. – Суми: Слобожанщина, 2001. – 198 с.
4. *Населення України, 2006 рік*. – К.: Державний комітет статистики України, 2007. – С. 14–28.
5. Доценко А.І. *Регіональне розселення: проблеми і перспективи*. – К.: Наукова думка, 1994. – 195 с.

УДК 338.439

Н. ЧОРНА
Тернопільський національний економічний університет

СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ХАРЧОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПРОДОВОЛЬЧУ БЕЗПЕКУ КРАЇНИ

Ефективний розвиток економіки України залежить від вирішення багатьох завдань, одним з яких є гарантування продовольчої безпеки.

Продовольча безпека – це здатність держави за рахунок власного виробництва продовольчих товарів покривати внутрішні потреби в продовольстві незалежно від впливу будь-яких факторів.

Вона залежить від стану розвитку сільського господарства і переробної галузі та являє собою забезпечення необхідними ресурсами, потенціалом і гарантіями потреби населення в продуктах харчування не нижче затверджених фізіологічних норм споживання.

Трансформаційні процеси реформування АПК та становлення нових організаційно-правових форм підприємницьких структур розглянуті в працях В.Я. Амбросова, В.Г. Андрійчука, П.І. Гайдуцького, О.Д. Гудзинського, Д.П. Доманчука, Т.Г. Дудара, С.Л. Дусановського, М.В. Зубця, І.І. Лукінова, П.М. Макаренка, М.Й. Маліка, В.Я. Месель-Веселяка, О.М. Онищенко,

Д.К. Прейгера, В.П. Рябоконея, П.Т. Саблука, М.М. Федорова, І.І. Червена, О.М. Шпичака, В.В. Юрчишина.

Науковим проблемам дослідження розвитку харчової промисловості в контексті гарантування продовольчої безпеки присвячені наукові праці відомих учених-економістів: П.П. Борщевського, А.Ф. Гончара, В.Д. Гончарова, Б.М. Данилишина, М.І. Долішнього, С.І. Дорогунцова, Л.В. Дейнеко, А.О. Заїнчковського, І.І. Лукінова, О.М. Онищенко, Л.В. Опацького, М.М. Паламарчука, П.П. Руснака, П.Т. Саблука, В.Д. Слюсаря, Л.Г. Чернюк та інших.

Основним завданням наукового дослідження є оцінка впливу трансформаційних процесів в АПК України на продовольчу безпеку.

Проблема продовольчої безпеки виходить не тільки на державний, а й світовий рівень. Забезпечення людства продовольчими товарами відповідно до фізіологічних норм споживання можлива за рахунок зростання обсягів їх виробництва загалом у світі та окремих країнах на основі ефективного використання, охорони всіх природних ресурсів, досягнення поділу праці у продовольчому комплексі.

Проблеми розвитку харчової промисловості у сфері забезпечення сировинними ресурсами зумовлені різноманітними чинниками, основними з яких є:

- негативні наслідки подрібнення аграрних формувань у процесі проведення аграрної реформи, що супроводжується спадом сільськогосподарської продукції та суттєвим погіршенням її якості;
- вступ України до СОТ і поглиблення інтеграції з ЄС, що накладатиме на сільське господарство велике коло додаткових зобов'язань і специфічних обмежень.

У зв'язку з цим забезпечення виробництва високоякісних і безпечних продуктів харчування, як свідчить досвід країн-лідерів у харчовій промисловості, можливе лише при дотриманні наступних обов'язкових вимог. Насамперед сільськогосподарська сировина відповідає показникам безпеки та якості (таких обов'язкових показників кілька десятків); у процесі харчового виробництва використовуються сучасні технології й відповідне устаткування для її переробки; якість продуктів харчування забезпечується формуванням у підприємствах системи управління якістю, що відповідає міжнародним стандартам. Для порівняння: нині в Україні сертифікація аграрної сировини проводиться тільки для виробництва продуктів дитячого, іноді – лікувального харчування, менше 20% вітчизняних стандартів на продукцію сільського господарства гармонізовані з вимогами європейських, а система управління якістю серії у харчовій промисловості сформована буквально у кількох десятках підприємств [1].

Специфічними особливостями харчової промисловості є такі:

- вона характеризується, на відміну від інших галузей, не видом продукції, що виробляється, а її величезною різноманітністю;
- для багатьох її підгалузей властиве сезонне виробництво, яке призводить до нерівномірного використання виробничих потужностей;

- необхідність розміщення виробництва значного виду продуктів харчування та організація їх споживання на невеликій відстані від сировинної бази;
- значна залежність якості багатьох продуктів від тривалості переробки сировини;
- строки зберігання більшості продуктів, як правило, обмежені;
- велика залежність від тари та упаковки продуктів;
- високі вимоги до якості продукції (свіжість, наявність вітамінів, смакові характеристики естетичність та ін.);
- значна залежність якості продукції від якісних характеристик сировини.

Неможливість харчової промисловості повною мірою забезпечити науково обґрунтовані потреби населення в продуктах харчування пов'язане як із значним скороченням обсягів переробки сільськогосподарської сировини, падінням купівельної спроможності населення, так і високим техніко-технологічним відставанням галузі. Більшість підприємств вимагають докорінного оновлення матеріально-технічної бази, впровадження новітніх технологій та широкого залучення наукового потенціалу.

Прогнозоване насичення внутрішнього ринку продовольством і необхідність виконання експортних торгових зобов'язань зумовлюють потребу не тільки стабілізувати, а й збільшити в найближчій перспективі виробництво сільськогосподарської продукції. Проте наявність потрібної кількості продукції буде лише першою передумовою для формування ринку продуктів харчування. Друга передумова – це низькі затрати на виробництво. І нарешті, вирішальне значення матиме постійне забезпечення високої якості запропонованих на ринку продуктів, розширення їх асортименту та поліпшення зовнішнього оформлення товару. Для подолання негативних тенденцій у розвитку ринку продовольства слід насамперед посилити державне регулювання ринкових відносин, підвищити ефективність використання ресурсів, розширити державну допомогу підприємств. Держава може здійснювати регулювання ринку через цінову й кредитно-податкову політику. Цінова політика держави тільки тоді буде ефективною, коли ціни на сільськогосподарську продукцію забезпечать необхідні темпи розширеного відтворення виробництва, а прибуток на вкладений капітал буде не нижчий, ніж за інших напрямів його використання.

У процесі ринкової трансформації економіки України структура управління харчовою промисловістю зазнала кардинальних змін унаслідок надання переваги економічним регуляторам перед адміністративними.

Система трансформації харчової промисловості передбачає зміну структури управління галуззю, структури галузі за групами підприємств, ринку продовольчих товарів, організаційної структури підприємств, структури ресурсів, що споживаються галуззю, асортименту продукції галузі, структури створюваної галуззю частки ВВП.

Основними ознаками, за якими в межах господарської галузі можуть бути виділені групи суб'єктів господарювання, є їх форма власності, організаційно-

правова форма підприємства, розмір (потужність, чисельність працюючих), фінансовий стан та організаційна структура. На нашу думку, співвідношення між ними змінюватиметься залежно від напрямку структурних змін (табл.).

Таблиця

Основні напрями зміни структури підгалузей харчової промисловості

Класифікаційна ознака, за якою аналізується структура	Основні напрями зміни структури
Форма власності суб'єктів господарювання	Остаточне завершення процесу приватизації в підгалузях, що не є державною монополією, після чого можна буде констатувати їх недержавний характер
Організаційно-правова форма підприємства	Прискорений розвиток приватної і колективної форм власності. Перетворення закритих акціонерних товариств у відкриті з метою залучення зовнішнього фінансування у вигляді портфельних інвестицій
Розмір	Збільшення у процесі формування конкурентного середовища питомої ваги малих підприємств із високим організаційно-технічним рівнем виробництва, а також їх частки у формуванні ВВП
Фінансовий стан	Підвищення питомої ваги підприємств із стійким фінансовим станом у результаті банкрутства, ліквідації або санації збиткових підприємств
Організаційна структура	Зростання питомої ваги підприємств зі складною організаційною структурою, яка забезпечує гнучке реагування на зміни у зовнішньому середовищі

Вибір організаційно-правової форми підприємства зумовлений масштабами та специфікою господарської діяльності конкретного суб'єкта господарювання і мірою відповідальності, яку згодні взяти на себе його власники.

Пошвавлення процесу створення малих підприємств у харчовій промисловості зумовлюється незначним розміром стартових інвестицій, високою інвестиційною привабливістю галузі, а також значною місткістю ринку продовольчих товарів. Отже, збільшення їх питомої ваги за кількістю в галузевих суб'єктах господарювання є невід'ємною умовою формування конкурентного середовища.

Однак продукція новостворених харчових міні-підприємств значно поступається продукції великих промислових підприємств. Основними факторами, що зумовлюють це, є нижчий рівень кваліфікації трудових ресурсів і, як наслідок, порушення технологічних вимог та стандартів якості готової продукції. Також цим підприємствам притаманні суттєві втрати у виробничому процесі. Якщо, наприклад, на великих олієекстракційних підприємствах вихід олії становить 370–470 кг з 1 т насіння соняшника, то на міні-підприємствах цей показник не перевищує 320 кг. До того ж в олійницях малої потужності температура одержання олії з насіння сягає 150°C, тоді як перевищення межі 110°C зумовлює виникнення шкідливих для людського організму кислот. Тому

з розвитком ринкових відносин переробні міні-підприємства будуть ліквідовані або реорганізовані відповідно до сучасних технологічних вимог.

Важливим резервом насичення внутрішнього ринку продуктами й розширення їх експорту є поліпшення використання наявних ресурсів господарств і біокліматичного потенціалу України завдяки впровадженню інтенсивних ресурсозберігаючих технологій, поглибленню спеціалізації виробництва, удосконаленню розміщення культур, поліпшенню структури посівних площ, розширенню переробки і зберігання продукції в місцях її вирощування, а також у результаті перебудови структури виробництва на ресурсоекономний тип відтворення.

Розвиток ринку продовольства залежить не тільки від підвищення ефективності сільськогосподарського та переробного виробництва, вдосконалення системи маркетингу, а ще більшою мірою від добробуту населення. Особливо велике зубожіння людей спостерігається після лібералізації цін за умов функціонування в країні нерегульованого ринку. Основні причини погіршення життя народу України – це високі податки на предмети першої необхідності, спад виробництва, збільшення кількості непрацюючих людей, самоухилення держави від регулювання ринку, переливання державного капіталу України у приватний капітал зарубіжних держав, низький рівень заробітної плати.

Проблема продовольчого забезпечення залежить не тільки від фізичної потреби у продовольстві різних груп населення, але й від рівня їх платоспроможності [2].

Важливим фактором кризи платоспроможності населення є інфляція. Наявність продуктів харчування в торговельних закладах не свідчить про розв'язання проблем продовольчої безпеки, адже слід ураховувати платоспроможний попит населення, який дає змогу оцінити реальну купівельну доступність продовольства. Варто відмітити, що значна частина населення на продукти харчування витрачає понад 70% свого доходу.

Задоволення попиту на продукти харчування в необхідному обсязі та асортименті можливе лише при умові, що населення має для цього необхідні засоби. Значні розбіжності в реальних доходах людей спричиняють нерівномірність розподілу і споживання продуктів харчування. Посилення цієї тенденції призводить до зростання кількості найбільш бідного населення, а це, в свою чергу, – до зменшення обсягів споживання продовольчих товарів. Це негативно впливає як на вітчизняний аграрний сектор, так і харчову промисловість, оскільки попит на продукцію падає. Наслідком цього є відсутність інвестицій у розвиток вітчизняного виробництва. Зменшення обсягів і підвищення цін на вітчизняну продукцію передбачає зростання продовольчого імпорту. Згідно із світовими стандартами, які визначають безпеку країни, допустиме критичне значення імпорту продовольства не повинно перевищувати 30% [2].

Падіння реальних доходів усіх прошарків населення обумовило зменшення споживання. З іншого боку, скорочення виробництва в національному агропродовольчому комплексі і споживання продовольчих

товарів є однією з причин кризи харчової промисловості та її сировинної бази. Для забезпечення прибутковості функціонування галузі потрібно кардинально змінити не тільки критерії і методи оцінки їх ефективності, а й підходи до управління, прогнозування, стимулювання виробництва.

Негативні тенденції розвитку сільського господарства призвели до катастрофічного падіння виробництва в харчовій промисловості і, як наслідок, до погіршення харчування населення. Суттєвим фактором розвитку виробництва продуктів харчування є перехід аграрного сектору на шлях екологічно безпечного розвитку. Високий потенціал небезпеки для здоров'я нації та якості її генофонду має використання так званих живих змінених організмів, або генетично модифікованих (ГМО). Поширення біотехнологій у частині створення ГМО є спробою розв'язання проблем продовольчої безпеки. Проте за благородною метою нагодувати людство прихована небезпека шкідливого впливу ГМО на геном людини, масштаби якої ще невідомі.

Продовольча безпека досягається тоді, коли агропродовольчий сектор спроможний самостійно забезпечувати виробництво, зберігання, переробку і постачання населенню основних видів продукції в необхідній кількості та асортименті.

Тваринництво відіграє значну роль у забезпеченні населення цінними продуктами харчування, а харчової промисловості – сировиною. Продукція тваринництва містить найбільш необхідні для людини поживні речовини. Варто відзначити, що за науково обґрунтованими нормами харчування в людському раціоні продукти тваринництва повинні становити 60–70% за калорійністю.

Молоко і м'ясо мають велику поживну цінність і в раціоні людей доповнюють один одного. М'ясопродукти містять не тільки значну кількість білка, а й незамінні амінокислоти, тоді як у білках рослинного походження, за винятком окремих, таких амінокислот немає.

Сьогодні обсяги виробництва м'яса досить важливого продукту харчування людей відстають від інших галузей харчової промисловості. Цій галузі притаманна велика технологічна залежність від інших споріднених галузей, більш високий рівень концентрації. Важливою умовою, яка забезпечить ефективне функціонування переробної сфери, є створення в зоні дії переробного підприємства постійної сировинної бази, що повністю забезпечить потребу в сировині.

Організаційна структура харчових підприємств у процесі системної трансформації галузі зазнає суттєвих змін. Як уже зазначалося, вона розвиватиметься в напрямі збільшення кількості виробничих одиниць у розрахунку на одну юридичну особу, що є оператором цього галузевого ринку. Тобто в харчовій промисловості посиляться тенденції до інтеграції та диверсифікації виробництва.

Доцільність застосування стратегії вертикальної інтеграції у харчовій промисловості є загально визнаною. Питанням агропромислової інтеграції присвячена значна кількість наукових праць провідних вітчизняних учених-економістів. У сучасних умовах, як показало наше дослідження, успішно

реалізують проекти створення вертикально інтегрованих організацій галузевого та регіонального типу.

Горизонтальні інтеграційні процеси в класичному розумінні пов'язані із встановленням контролю над конкурентами (виробниками аналогічних товарів та товарів-замінників). Українська специфіка цих процесів у харчовій промисловості полягає в тому, що поглинання та злиття здійснюється, як правило, в інтересах збільшення виробничих потужностей галузевих лідерів за рахунок фінансово нестійких або взагалі непрацюючих підприємств.

Горизонтальна інтеграція в харчовій промисловості може також мати форму об'єднання кількох підприємств певної підгалузі під егідою сторонньої юридичної особи, яка має у своєму розпорядженні достатні фінансові ресурси для підтримання їх життєдіяльності та забезпечення конкурентоспроможності.

Дослідженням виявлено, що цей процес успішно протікає у кондитерській промисловості України, де роль інтеграторів відіграють концерни "Укрпромінвест" та "А.В.К. ", та пивоварній промисловості, де зазначену функцію виконують транснаціональні компанії "Sun-Interbrew" та "Baltic Beverages holding".

Ефективність функціонування економічної системи будь-якого розміру значною мірою залежить від структури ресурсів, які вона споживає. Доцільно окремо розглянути структуру матеріальних (сировинних та енергетичних), фінансових і трудових ресурсів. Дослідження показано, що основними стратегічними напрямками зміни структури сировинних ресурсів, що споживаються харчовою промисловістю України, повинні стати:

- поліпшення якісних показників сільськогосподарської сировини, яка використовується у виробництві харчових продуктів;
- застосування нетрадиційних видів сировини і харчових добавок;
- мінімізація залежності від імпортних сировинних ресурсів (крім товарів критичного імпорту);
- комплексність переробки сировини та мінімізація її втрат.

Структура фінансових ресурсів значною мірою впливає на прибутковість господарської діяльності внаслідок ефекту фінансового важеля (збільшення рентабельності власного капіталу в разі використання позикових коштів). Слід зауважити, що структура капіталу вітчизняних харчових підприємств на сучасному етапі є незадовільною і характеризується надмірно високою питомою вагою кредиторської заборгованості. Тому стратегічним напрямом зміни структури капіталу підприємств харчової промисловості України повинно стати нарощування власного капіталу і використання довгострокових банківських кредитів. На жаль, в умовах фінансової кризи другий шлях є менш імовірним.

Структура трудових ресурсів харчової промисловості України має змінюватися в напрямі зростання питомої ваги висококваліфікованих працівників та зменшення потреби в некваліфікованій робочій силі. Значний вплив на формування структури трудових ресурсів за віком та стажем працівників галузі також матиме демографічна ситуація в країні, домінантою

якої є, на жаль, скорочення частки працездатного населення у процесі старіння останнього.

Структура асортименту продукції, що виробляється підприємствами галузі, має, з одного боку, відповідати потребам ринку, а з іншого – впливати на ці потреби. Загальною тенденцією, що спостерігається у світовій практиці, є розвиток процесу диференціації потреб споживачів відповідно до поліпшення їх матеріального стану (збільшення реальних доходів).

Основу зрушень в асортименті продукції підприємств харчової промисловості України має становити науково обґрунтована оптимальна структура харчування людини, що базується на раціональних нормах споживання. З метою наближення до неї фактичної структури споживання харчових продуктів необхідно віднайти компроміс між:

- існуючими проблемами споживачів, які не завжди забезпечують збалансований раціон харчування;
- економічними інтересами підприємств харчової промисловості, що реалізуються шляхом розроблення нових видів продукції з метою одержання додаткового продукту;
- інтересами суспільства у сфері захисту здоров'я нації на рівні галузевих програм організації виробництва продуктів підвищеної соціальної значущості (дитячого харчування, продуктів із радіопротекторами властивостями тощо).

Досягнення такого компромісу в процесі системної трансформації галузі дасть змогу вирішити низку важливих соціально-економічних проблем. Рушійною силою цього процесу повинна стати активізація інноваційної діяльності підприємств галузі, насамперед у сфері впровадження високоефективних ресурсозберігаючих технологій виробництва продуктів підвищеної харчової цінності.

Таким чином, трансформаційні процеси в АПК значно вплинули на продовольчу безпеку України. Стратегія формування ринку продовольства повинна ґрунтуватися на врахуванні купівельної спроможності населення, можливостях зміцнення вітчизняного агропромислового виробництва, розвитку системи маркетингу, всебічному стимулюванні експорту та обмеженні імпорту продуктів, розширенні державного регулювання ринкових відносин.

Література

1. *Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення* / О.М. Алімов, А.С. Даниленко, В.М. Трегобчук та ін. – К.: Об'єднаний інститут економіки НАН України, 2005. – С. 392.
2. Саблук П. Т. *Нова економічна епоха формування стратегії національної продовольчої безпеки України у XXI столітті* // *Економіка АПК*. – 2001. – № 4. – С. 64–71.
3. Лайко П.А., Бабієнко М.Ф., Бузовський С.А. *Продовольча безпека в Україні й у світі* // *Економіка АПК*. – 2004. – № 9. – С. 9–16.
4. Пасхавер Б. *Цінова конкурентність аграрного сектору* // *Економіка України*. – 2007. – № 1. – С. 80.
5. Сичевський М.П. *Удосконалення організаційно-економічного механізму розвитку харчової промисловості України*. – К.: Науковий світ, 2004. – 375 с.